

Відображення національного світосприйняття у мовах на прикладах багатозначних слів

Лариса Дробаха (Кіровоград)

У статті розглядаються питання, пов'язані з відображенням національного світосприйняття у мовах. На основі порівняльного дослідження проведено аналіз багатозначних слів німецької, української, англійської та російської мов. Виявлені певні особливості вживання одного слова для позначення декількох понять у даних мовах.

The article deals with the questions of the national mentality reflection in languages. Polysemantic words of German, Ukrainian, English and Russian were analysed through the help of the contrastive - comparative method of investigation. There have been found some peculiarities of usage of one word to denote several notions in the investigated languages.

З виникненням і розвитком нових наукових галузей пов'язана необхідність докладного вивчення конкретних явищ у певній науці. У мовознавстві - це контрастивна лексикологія, завданням якої є синхронно - зіставний аналіз лексико - семантичних розбіжностей у мовах. Для кожної мови характерні свої особливості при відображенні світу. Тому при зіставленні є можливим виявити певні особливості рідної мови та національної культури на фоні інших мов і культур. "Дослідження кожної конкретної мови та її особливостей на фоні єдності усіх мов - це основний принцип будь - якого зіставлення і в той же час найскладніший шлях лінгвістичного дослідження" [Манакин 1994: 40]. Зіставне вивчення мовних культур бере свій початок ще у творах Вільгельма фон Гумбольдта, який підкреслював, що мова втілює в собі самобутність цілого народу. Його наукова спадщина залишається і сьогодні актуальною, тому що кожний народ повинен берегти духовне багатство нації і передавати його наступним поколінням, поважаючи при цьому культури інших народів.

При виявленні спільних та розбіжних рис у різних мовах можна докладніше познайомитися з їхніми лексичними упорядкуваннями. В. Матезіус зазначав, що "порівняння мов різних типів безвідносно їх генетичних зв'язків представляє найбільшу цінність для будь - якого дослідження з конкретної лінгвістичної характерології, оскільки в значній мірі сприяє правильному розумінню дійсної природи і значення мовних явищ, що аналізуються" [Матезіус 1989: 18].

Найбільший інтерес у дослідженні викликає аналіз іменників, які займають основне місце у лексичному членуванні та лінгвістичному відображенні світу. Виходячи з точки зору граматики, вони отримують різні визначення та назви. "Іменники складають більше ніж половину

словникового запасу і тому отримують назву “Hauptwörter”(головні слова). Іменник є словом, яке позначає певну річ або представляє щось так, ніби це річ. Також істоти і поняття є для мови речі. Тому його ще позначають як “Dingwort”(речове слово): Hammer, Walzstraße, Dorfstraße; Freund, Vater, Mutter, Peter, Inge; Reise, Sprache, Ankunft; Mut, Recht, Größe; Beziehung, Zeitlichkeit. Іменники визначають назви для всього суттєвого у конкретному світі духу, тому вони називаються також “Nennwörter” (називні слова)” [Jung 1968: 256-257]. Конкретні іменники найяскравіше відображають національну своєрідність мовного членування світу. В якості прикладів розглянемо назви птахів. При зіставленні цих слів у певних випадках виявляються розбіжні описи у словниках різних мов одного того самого птаха. Наприклад, укр. слово “*пингвін*” позначає ‘великий морський антарктичний птах із схожими на ласти маленькими крилами, пристосованими не для літання, а для плавання” [СУМ 1975:VI, 536]. У порівнянні з ним нім. слово “*Pinguin*” крім даної інформації містить ‘переважно чорним, на череві білим пір’ям’ [D 1980: V, 1999]. У народів спостерігаються різні сприйняття певного птаха, в одних мовах зважають на одні особливості, в інших - на інші. Порівняймо: укр. “*фламінго*” – ‘тропічний водяний птах із ніжнорожевим оперенням, з дуже довгою шиєю і ногами’ [СУМ 1979: X, 604]. Цей опис частково відповідає німецькому варіанту, оскільки нім. “*Flamingo*” містить ще ‘до 1,4 м у висоту, з наперед загнутим дзьобом; розповсюджений передусім на озерах і солоних водах Південної Європи, Азії, Америки та Африки’ [D 1977: II, 855]. У цьому випадку можна конкретніше дізнатися про місце розповсюдження даного птаха.

З одного боку, ці відповідники не мають суттєвих розбіжностей, а з іншого - додаткова інформація в описі нім. слова має конкретне значення для повного уявлення цього птаха. У випадку, коли хтось чув про певного птаха, але не бачив його, докладний опис допоможе отримати власне адекватне уявлення про нього.

На протязі аналізу за допомогою словників встановлено, що деякі слова позначають не тільки птахів, а також певні речі та явища дійсності. В одному тому самому слові одночасно відбуваються різні процеси зміни значення. Внаслідок цього слово може отримувати різноманітні значення і ставати багатозначним. Багатозначність слова визначається як спроможність слова мати не тільки одне, а й декілька генетично та семантично об’єднаних значень, і відповідно до цього позначати різні предмети та явища. Напр., нім. слово “*Drossel*” має такі значення: ‘1) дрізд; 2) стволи рушниць (мислив.); 3) техн. дросель’ [D 1977: II, 573].

Через різноманітні асоціації різних народів деякі слова отримують додаткові специфічні значення. При зіставленні назв птахів німецької, української, англійської та російської мов можна переконатися в тому, що різне світосприймання і менталітет цих народів відображають також і певні розбіжності у мові. “Мови відрізняються не тільки тим, як вони будують речення, а й тим, як вони поділяють оточуючий світ на елементи, які є матеріалом для побудови речень” [Уорф 1960: 192].

Але близькоспоріднені мови не виявляють при цьому значних розбіжностей. Напр.: укр. “*глухар*” та рос. “*глухарь*” позначають в обох мовах крім птаха також глуху людину. Ця асоціація у даних мовах пов’язана із поведінкою цього птаха, який в укр. та рос. мовах має ще одну назву “*глухий тетерев*”. Укр. “*горлиця*” та рос. “*горлица*” вживаються крім позначення птаха як ласкаве звертання до дівчат та жінок; укр. “*сокіл*” та рос. “*сокол*” - позначають також сміливого юнака або чоловіка і т. п.

У нім. та англ. мовах через лексичну конверсію виникають нові слова. Порівняймо, наприклад, нім. “*Krähē*” та англ. “*crow*”. У кожній із цих мов дієслова походять від даних слів: у нім. мові “*krähen*”, що позначає ‘розмовляти високим голосом’ [D 1978: IV, 1568]; в англ. мові “*to crow*” – ‘пронизливо кричати’ [OALD 1982: I, 206]. Виникнення та мотивованість цих дієслів нерозривно пов’язані із криком даного птаха, що вигукує каркаючі звуки.

У конкретних випадках між різними мовами виявляються спільні риси у додаткових значеннях. Прикладами такого гатунку є: укр. “*мухоловка*”, нім. “*Fliegenschnäpper*”, рос. “*мухоловка*” та англ. “*fly – catcher*”, які позначають крім птаха пристосування для знищення мух. Необхідно зауважити, що в укр. та рос. мовах саме це значення є першим у слові, а в нім. та англ. мовах першим визначається значення птаха. Порівняймо, укр. “*папуга*”, рос. “*попугай*”, нім. “*Paragei*” та англ. “*parrot*”, які крім значення птаха мають ще одне: так називають людину, яка не має власної думки і повторює слова інших. В свою чергу рос. та нім. варіанти мають ще одну спільну рису: нім. “*Paragei*” має також ‘*bunt wie ein Paragei* - строкатий як папуга’ [D 1980: V, 1945] та рос. “*попугай*” – ‘про людину в яскравому і строкатому одязі’ [ССРЯ 1960: X, 158].

Отже, аналіз додаткових значень слів призводить під час зіставлення до виявлення деяких особливостей світосприйняття певним народом. При порівнянні можна розділити додаткові значення на такі групи: *перша група* містить значення, що позначають певне явище, *друга група* - такі, що позначають певні предмети, *третья група* - порівняння з людиною. У кожній групі розглянемо в значеннях різних мов як спільні так і розбіжні риси.

Перша група є нечисленна. Спільні риси виявляються, наприклад, в укр. “*буревісник*” та рос. “*буревестник*”. Українська назва має ‘провісник бурі’ [СУМ 1970: I, 257] і російська – ‘символ бурі’ [ССРЯ 1951: I, 703]. А укр. “*гуска*”, англ. “*goose*”, рос. “*гусь*” вживаються при позначенні такого явища як “*гусяча шкіра*”, що покрита маленькими пухирцями, які з’являються у людини від холоду чи нервового збудження; рос. “*ворон*” має ‘*как вороново крыло* - про щось чорне із синьовато - сталевим відливом (переважно про волосся) [ССРЯ 1951: II, 675] та англ. “*raven*” має ‘*raven* - блискучий, переливчастий чорний’ [OALD 1982: II, 193]. Поряд з цими розглянемо приклади слів, які мають у певній мові специфічні значення. Напр.: нім. “*Storch*” має ‘*wie ein Storch im Salat* - про того, у кого не згинаються ноги’ [D 1981: VI, 2509]; укр. “*дятел*” має ‘щось тукотить мов дятел’ [СУМ 1971: II, 451], “*лунь*” має ‘біла як лунь борода’ [СУМ 1973: IV, 556]; англ. “*crow*” має

'*crow's feet* - сплетіння маленьких зморшок біля зовнішніх кутів очей' [OALD 1982: I, 206], "*goose*" має '*goose - step* - хода, при якій не згинаються коліна' [OALD 1982: I, 373]; рос. "*воробей*" має '*с воробьиный нос* - про короткочасність, нетривалість чогось; *воробьиная ночь* - найкоротша ніч у році; літня грозова ніч із безперервними блискавками та розкатами грому; *воробьиный шаг* - найменший, найкоротший крок' [ССРЯ 1951: II, 671].

У другій групі спільні риси мають, наприклад, слідуєчі співвідношення: укр. "*чайка*" та рос. "*чайка*" мають також друге значення човна з вітрилами та веслами, обшитий зовні очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога; нім. "*Adler*" збігається з одним із значень рос. "*орёл*" - гербова тварина у вигляді орла. Виявляються випадки, коли відповідники в різних мовах мають одночасно декілька значень, але вони позначають різні речі. Напр.: англ. "*crane*" позначає 'кран для підйому і переміщення великих вантажів' [OALD 1982: I, 200] та рос. "*журавль*" - 'довга жердина біля колодязя для підйому води' [ССРЯ 1955: IV, 8]; нім. "*Falke*" позначає '(у множині) представник політичного угруповання, яке представляє войовничу зовнішню політику' [D 1977: II, 791] та укр. "*сокіл*" - 'смілий як сокіл, сокіл - льотчик' [СУМ 1978: IX, 438]; нім. "*Geier*" має '*Geiernase* - великий, сильний, загнутий донизу дзьоб' [D 1977: II, 976] та рос. "*коршун*" - 'гра, в якій уявляється як шуліка нападає на квочку та курчат' [ССРЯ 1956: V, 1484]; англ. "*duck*" має '2) розм. дорога, гарна людина; 3) машина, яка здатна рухатися по суші і воді, використовується як плавучий засіб для десантських військ; 4) у крокеті: *ducks egg* - рахунок гравця з битою нуль; 5) *ugly duckling* - некрасиве чи дурне дитя, яке виростає, щоб бути гарним і видатним' [OALD 1982: I, 269] та рос. "*утка*" - '2) фальшива сенсаційна чутка; 3) судно для лежачих хворих (чоловіків); 4) нерухомо закріплений на палубі металевий або дерев'яний дворогий брусок, за який хрест - навхрест кріпляться снасті' [ССРЯ 1964: XVI, 348]; нім. "*Drossel*" має '2) стволи рушниць (мислив.); 3) техн. дросель' [D 1977: II, 573] та англ. "*thrush*" - '2) внутрішня хвороба' [OALD 1982: II, 398]. Ці приклади свідчать, що в одній мові береться до уваги одна сторона явища, а в іншій - інша.

У цій групі є також приклади, де значення слів відображають різні предмети в аналізованих мовах. Напр.: англ. "*kite*" має '2) повітряний змій' [OALD 1982: I, 1466]; нім. "*Dohle*" - '2) зневажл. старомодний темний капелюх' [D 1977: II, 551], "*Wasserläufer*" - '2) комаха' [D 1981: VI, 2846], "*Fink*" - '2) застар. студент, який не відноситься до ніякого об'єднання' [D 1977: II, 847], "*Taube*" - '2) (у множині) ті, що йдуть на компроміс' [D 1981: VI, 2569], "*Hahn*" - '2) повітряний прапорець (на баштах церков), чия форма побудована за статуєю півня; 3) кран; 4) курок' [D 1979: III, 1120], "*Straub*" - '1) букет квітів; 3) застар. боротьба, сварка' [D 1981: VI, 2517], "*Trappe*" - '2) брудний слід від ноги' [D 1981: VI, 2617], "*Eisvogel*" - '2) представник виду денних метеликів, чиї крила зверху мають білі плями' [D 1977: II, 667], "*Kiwi*" - '2) (англ.) фрукт' [D 1978: IV, 1472], "*Eule*" - '2) зневажл. про жінку, дівчину, на яку сердяться; 3) у Півд., Зах. Німеччині, Берліні - поліцейський на ночній дорозі; охоронець вночі; 4) Півн. Німеччина а) щітка, б) опахало

для пилу; 5) представник родини нічних метеликів з подібним до пір'я сови малюнком сірих передніх крил' [D 1977: II, 762]; укр. "галка" – 'шматочок чого - небудь м'якого, зліпеного в кульку' [СУМ 1971: II, 20], "вівсянка" – '1) борошно або крупа, виготовлені з вівса; 3) дрібна ставкова риба' [СУМ 1970: I, 550], "волове очко" – '2) польова айстра' [СУМ 1970: I, 721], "селезень" – '2) розм. намерзший візерунок на віконних шибках; 3) розм. розколина на кризі, що утворюється від удару' [СУМ 1978: IX, 116].

Найбільше подібних прикладів виявляється в рос. мові, напр.: рос. "бугай" – '1) племінний бик; 3) застар. таран, колода у висячому положенні, призначена для руйнування стін фортеці' [ССРЯ 1951: I, 663], "гриф" – 'I 1) міфол. фантастична крилата тварина з тулубом лева і головою орла; II 1) муз. довга вузька частина струнних інструментів, до якої музикант притуляє натягнуті вздовж неї струни для регулювання висоти тону; 2) спорт. сталевий стрижень атлетичної штанги, на який надіваються шари, диски; 3) печатка, штемпель зі зразком підпису або будь-яким іншим рукописним текстом' [ССРЯ 1954: III, 404], "кративник" – 'зарості кропиви' [ССРЯ 1956: V, 1577], "кукушка" – '2) розм. у залізничників: назва невеликого станційного, маневрового паровозу (від літерного позначення його серії "К"; 3) розм. у військових: снайпер, який стріляє з дерева' [ССРЯ 1956: V, 1807], "малиновка" – '2) наливка, приготовлена з плодів малини' [ССРЯ 1957: VI, 531], "нырок" – '1) короткочасне пірнання у воду; 2) розм. про того, хто гарно, вправно ниряє; 4) обл. вибій, вибоїна на дорозі; 5) у боксі: захисний рух тулубу, коли пригинаючись, боксер рятується від бокових ударів у голову' [ССРЯ 1957: VII, 1457], "петух" – '3) підпал, пожежа (звичайно в сполученні: червоний півень); 4) про писклявий звук, зрив голосу (під час співу, мовлення)' [ССРЯ 1959: IX, 1114], "просянка" – 'бур'ян родини злакових, що подібний до проса' [ССРЯ 1961: XI, 1426], "поганка" – '1) розм. жін. до поганец; 2) неїстівний, отруйний гриб' [ССРЯ 1960: X, 158], "рябчик" – '2) розм. зневажлива назва цивільних у військових кругах дореволюційної Росії; 3) рід трав'янистих рослин родини лілейних з квітками різноманітного забарвлення, звичайно зі строкатим малюнком' [ССРЯ 1961: XII, 1657], "сип" – '1) сиплі звуки, сипіння' [ССРЯ 1962: XIII, 844], "сокол" – 'II. інструмент у вигляді дерев'яного або алюмінієвого щитка з ручкою для нанесення розчину на поверхню, яку штукатурять; III. ударний інструмент у вигляді підвішеної штанги для забивання клинів, кріплення бойків' [ССРЯ 1963: XIV, 183], "сорока" – '2) на Русі старовинний головний убір заміжньої жінки' [ССРЯ 1964: XXIV, 326], "чиж" – '2) розм. загострена з обох кінців коротенька паличка для дитячої гри' [ССРЯ 1965: XVII, 1025], "чистик" – '2) лопатка, якою зіскоблюють землю, грязь' [ССРЯ 1965: XVII, 1057].

У третій групі визначені пари слів співпадають у певних значеннях. Напр.: нім. "Gans" та рос. "гусь" вживаються як зневажливий відзив про нерозумну людину; укр. та рос. "ворона" – про неухважну людину; укр. та рос. "гоголь" – про гордовиту людину; укр. "журавель" та рос. "журавль" – про людину з довгою шиєю; укр. "канюка" та рос. "канюк" – про набридливу людину; укр. та рос. "нава" – про жінку з гордовитою поставою і плавною

ходою; укр. “півень” та рос. “петух” - про задирикувату і запальну людину; укр. та рос. “соловей” - про людину з чудовим голосом; укр. “стерв'ятник” та рос. “стервятник” - про жорстоку людину; укр. та рос. “трясогузка” - про вертляву жінку; укр. “індик”, англ. “turkey – cock”, рос. “индюк” - про пихату людину; укр. та рос. “сорока”, англ. “magpie” - про балакучу людину.

Порівняймо приклади, в яких значення відповідників відрізняються смислом порівняння. Напр.: укр. “суч” значить ‘//похмура, нелюдима особа’ [СУМ 1978: IX, 209], а нім. “Kauz” – ‘//вартий любові, чудний, оригінальний чоловік: *ein komischer, wunderlicher K.*’ [D 1978: IV, 1446]; укр. “грак” має ‘//чорнявий як грак’ [СУМ 1971: II, 151], а англ. “rook” – ‘людина, яка виграє гроші у кості чи карти обманом’ [OALD 1982: II, 429]; укр. “яструб” має ‘хижий мов яструб’ [СУМ 1980: XI, 658], а англ. “hawk” – ‘людина, яка сприяє вживанню військових сил в іноземній політиці’ [OALD 1982: I, 395]. У цій групі виявляються також приклади зі специфічними значеннями у конкретній мові: нім. “Schnepe” – ‘(лайливо) про жінку, коли на неї сердяться: *Sie ist eine blöde Sch.*’ [D 1980: V, 2303], “Rabe” – ‘розм. негідник, бешкетник’ [D 1980: V, 2085], “Gimpel” – ‘обмежена, недосвідчена, невихована людина’ [D 1979: III, 1039], “Hänfling” – ‘про людину худорлявої статури’ [D 1979: III, 1145], “Wiedehopf” – ‘*stinken wie ein W.*: про людину з неприємним запахом’ [D 1981: VI, 2877]; англ. “stormy petrel” – ‘людина, чия поява викликає переживання, хаос’ [OALD 1982: II, 122], “loon” – ‘застар. нерозумна, дурна, ні на що нездатна людина’ [OALD 1982: I, 502], “vulture” – ‘жадібна людина, яка наживається на невдачах інших’ [OALD 1982: II, 457], “jay” – ‘нахабна людина, яка дуже багато балакає’ [OALD 1982: I, 454]; рос. “вьорок” – ‘моторний, спритний, жвавий хлопець’ [ССРЯ 1951: II, 1345]; укр. “беркут” – ‘//налітати мов беркут’ [СУМ 1970: I, 161], “жайворонок” – ‘//співати як жайворонок’ [СУМ 1971: II, 503], “зозуля” – ‘//як та зозуля - без пристановища, без притулку’ [СУМ 1972: III, 678], “канарейка” – ‘//співати, щебетати як канарейка’ [СУМ 1973: IV, 87], “лелека” – ‘//бачити як лелека’ [СУМ 1973: IV, 474], “синиця” – ‘//жвава мов синичка’ [СУМ 1978: IX, 182].

Аналіз назв птахів, що мають також додаткові значення, виявляє деякі особливості зміни значення в аналізованих мовах. В нім. мові виявляється більше прикладів із значеннями, що відображають певні предмети. В укр. та рос. мовах більше таких, що містять порівняння з людиною. В англ. мові, у своїй більшості, полісемічні назви співвідносяться зі значеннями слів аналізованих мов. Правильне розуміння кожного із значень певного слова залежить від наявності контексту. Категорія контексту, як зазначає Г. В. Колшанський, має пряме відношення не тільки до сприйняття та однозначного розуміння висловлювань, а також і до логічної сфери визначення правдивості висловлювань [див.: Колшанський 1980: 42]. Полісемічність слів не заважає людині у процесі мовлення розуміти одну одну, тому що вживання певного значення слова визначається конкретною ситуацією, контекстом.

БІБЛІОГРАФІЯ

Колшанский 1980 - Колшанский Г. В. Контекстная семантика. - М.: Наука, 1980. – С. 42.

Манакин 1994 - Манакин В. Н. Основы контрастивной лексикологии : близкородственные и родственные языки.- Киев - Кировоград: Центрально - украинское изд - во, 1994. - С. 40 - 46.

Матезиус 1989 - Матезиус В. О лингвистической характерологии //Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. - М.: 1985. - С.18.

ССРЯ 1951-1965 - Словарь современного русского литературного языка: В 17 томах.- Москва - Ленинград: Изд - во Академии наук СССР, 1951-1965.- Т. 1 - 17.

СУМ 1970-1980 - Словник української мови: В 11 томах /Гол. ред. І. К. Білодід. - К.: Наукова думка, 1970 - 1980.- Т. 1 - 11.

Уорф 1960 - Уорф Бенджамен Л. Лингвистика и логика //Новое в лингвистике. Вып. I. - М.: Изд - во иностранной л - ры, 1960. - С. 192.

D 1977-1981 - Duden. Das GroBe Worterbuch der deutschen Sprache: In 6 Banden.- Wien/Zurich: Dudenverlag, 1977 - 1981.- В. 1 - 6.

Jung 1968 - Jung W. Grammatik der deutschen Sprache.- Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1968.- S. 256 - 257.

OALD 1982 - Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English /A. S. Hornby with A. P. Cowie.- Moscow: Russian language publishers,- Oxford: Oxford University Press, 1982.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Нім. – німецьке(а); англ. – англійське(а); укр. – українське(а); рос. – російське(а).